

С.Ф.ПЛЕЦЬКИЙ

СНОВНІ ЗАСАДИ ОРГАНІЗАЦІЇ ОХОРОНИ КОРДОНІВ НОВОЇ СІЧІ

Прикордонна служба була одною з найголовніших функцій запорозького козацтва. Адже навіть існування Війська Запорозького в безпосередній близькості від надзвичайно агресивного і мобільного противника

було неможливе без достатньо ефективної системи спостереження, оповіщення і охорони кордону. Крім того, в умовах постійного наступу російського царату на Запорожжя прикордонна служба була одним з інструментів захисту автономного статусу Запорозької Січі, її території та економічних інтересів.

Формування кордонів Війська Запорозького відбувалось в умовах зростаючої його залежності від російського уряду. Це і стало визначальним фактором у встановленні меж вольностей Війська Запорозького. На момент переходу під протекторат Росії кордони Запорозької Січі визначались Прутським трактатом 1711р. У відповідності з цим договором запорожці володіли землями від Переволочної до самого Бугу і від Самари до Азовського моря [12;16]. Під час переговорів про перехід Війська Запорозького під протекторат Росії ці кордони були беззастережно визнані російською стороною. І 17 вересня 1734 р. у Білій Церкві генерал Вейсбах від імені імператриці оголосив що Військо Запорозьке «при своїх вольностях і правах зостається» [9;258]. Фельдмаршал Мініх в листах в 1735-1736р.р. теж запевняв запорожців, що вони користуватимуться старими вольностями [3;спр.2].

Але збереження Запорозької Січі не входило в плани російського уряду. Тому дуже швидко захоплення запорозьких земель стало одним з головних напрямків політики Росії. В 1739р. укладаючи угоду в Ніссі Росія добилась затвердження за собою земель північніше Кінських Вод і Берди. В майбутньому це дозволило російському уряду знищити Запорозьку Січ [9;282]. Така оцінка цієї події видається перебільшеною. Адже для захоплення будь-яких земель Росії потрібен був лише спільний кордон, а не юридичні підстави. Типовою тут є історична доля Польщі, кордони якої визнавались російськими царями і фіксувались в міждержавних договорах. Але скориставшись ослабленням Речі Посполитої Росія знищила її і захопила польські землі. З огляду на це більш важливим видається те, що у XVIII ст. Запорозька Січ не могла самотужки протистояти просуванню Російської імперії.

Використовуючи залежне становище Війська Запорозького Росія на протязі всієї історії Нової Січі поступово і неухильно захоплювала запорозькі землі. Мешканцям Гетьманщини сенатським указом від 16 листопада 1734р. було дозволено користуватись землями і будувати хутори по річку Самару. А в 1745р. запорозькі землі, в зв'язку з поселенням ландміліцьких полків, були захоплені на «30 верст від Орелі» [2;17-18]. На користь донських козаків в 1746 р. у запорожців було відібрано «Азовського моря берегов и степу, более трехсот верст» [9;648]. В 1751р. на північно-західних землях Війська Запорозького була утворена Нова Сербія. А ще через два роки на північно-східних окраїнах запорозьких степів була утворена Слов'яносербія [12;21,22].

Але попри всі вилучення земель територія володінь Війська Запорозького залишалась значною і в 1766р. лінія кордону сягала «1700 верст.» [12;23]. З огляду на таку довжину запорозьких кордонів та на рівнинний характер місцевості, по якій вони проходили, їх демаркація потребувала значних зусиль. Найчастіше, лінію кордону намагались прив'язати до річок. Тому значна частина запорозьких кордонів проходила по Кальміусу, Конці, Самарі, Орелі, Дніпру та Бугу. Коли ж це було неможливо то їх позначали насипаючи кургани, обкладали могили камнем, вкопували пні. Але велика трудомісткість таких робіт обумовила те, що кордони позначали лише в деяких місцях.

В переважній більшості запорозькі землі являли собою вкритий пагорбами, ярами й долинами степ. Відсутність гір, значних лісових масивів та інших природних перешкод обумовила відкритість запорозьких кордонів. Велика ж кількість лісів на берегах річок і в низинних місцях, балок, ярів та байраків полегшувала скритне пересування противника. За свідченням Г.Боплана татарські загани уникали нагляду козацької сторожі пересуваючись по численним балкам [5;59]. Все це робило будь-яке місце на території Війська Запорозького приступним для нападу противника і перетворювало всі запорозькі землі на прикордонну зону. А велика кількість козацьких зимівників та інших поселень і їх розкиданість по всьому простору вольностей Війська Запорозького ще більше ускладнювали їх охорону. Для кордону Війська Запорозького з Кримом були характерні взаємні напади, грабунки, крадіжки та незаконна господарча діяльність на чужих територіях. Хоча розвиток економічного співробітництва і мирні угоди ставили подібні дії поза законом, зменшували їх масштаби та інтенсивність. Проте їх кількість залишалась ще значною. Це підтверджується тим, що в анотаціях 49 справ із січового архіву згадуються взаємні претензії Запорожжя і Криму та результати козацьких розвідок у ханстві. Крім того, ще і в інших справах не згадуються в анотаціях, але фіксуються подібні дії татар. Так в допиті кримінального злочинця згадується як він був «...татарами взят в плен и при том взятии задано било ему от татар четыре раны» [11;5]. Складною була і обстановка на кордоні з Польщею. Арешти, пограбування і страти січовиків у Польщі, часті наїзди шляхетських загонів на козацькі землі загострювали запорозько-польські відносини. Розгортання гайдамацького руху в Польщі, співчуття йому і участь в ньому багатьох запорожців ще більш ускладнювали ситуацію. Не відзначались спокоєм і північні, і східні кордони Запорозької Січі. Поселенці, гетьманці та донські козаки постійно втручались в «дачі» Війська Запорозького, вели в них господарчу діяльність і засновували свої поселення. Крадіжки, грабунки, образи, арешти і вбивства козаків викликали відповідну реакцію в запорожців. Ще більше напруження додавали

втечі і переховування на Запорозжжі кріпаків, поселенців і російських військовослужбовців.

Становище, яке склалось на запорозькому кордоні і обумовило ті завдання, котрі повинна була вирішувати прикордонна служба Війська Запорозького. В першу чергу вона мала забезпечити безпеку від наїздів польських і татарських загонів та припиняти несанкціоновані Кошем походи козаків. Крім того, ця служба повинна була захищати запорозькі землі і від захоплення, і від незаконного їх використання сусідами. Також прикордонна служба не повинна була перешкоджати припливу втікачів на Січ.

Завдання, які стояли перед прикордонною службою Війська Запорозького обумовили основні засади її функціонування. Надзвичайна мобільність татар робила неможливим повільний збір військ і їх висування назустріч противнику.

Приступність запорозьких кордонів та можливість вторгнення і дрібних, і багаточисельних загонів противника обумовлювали необхідність зосередження по всій лінії кордону значних військових сил. А вже одне їх довготривале перебування в пустельній та необжитій місцевості було пов'язане із значними труднощами.

Побудова ж фортець і укріплених ліній вимагала колосальних витрат і не була ефективною [7;68]. Тому єдино можливим було налагодження ефективної системи спостереження та оповіщення про напад противника. Це дозволяло виграти час і для попередження населення про небезпеку, і для збору військ.

При формуванні системи охорони кордонів Нової Січі був використаний і досвід їх охорони на Україні. В XV- XVI ст. на українських землях існувала «замкова» та «польна» сторожа. Замкова мала інформувати населення про появу татар в безпосередній близькості. Польна виставлялася «водлуг потреби» на певній відстані від замку і повинна була повідомити про появу противника на дальніх підступах [6;38]. Відсутність сигналізації та координації зусиль робили цю систему неефективною. В XVII ст. «...в степах на відстані 2-3 льє» вже існувала мережа сторожових пунктів, з яких козаки побачивши татар «негаймо відлучаються щоб зняти в краї тривогу» [5;62]. На Слобідській Україні побутувала подібна система спостереження і використовувались маяки у яких під час небезпеки піднімали верхню частину [4;61].

Головним елементом прикордонної служби Війська Запорозького була система форпостів. Саме форпости або редути забезпечували спостереження за противником, попередження про напад і відсіч.

Розміщували їх вздовж кордонів на звичних для татар шляхах та переправах. Так, в 1773 р. кінні козацькі пости розміщувались в «александровском шанце», в «низовой Белозерке», в «станиславе», в «Бубликовой Балке», в «устье Бога», в «устье ингула», «на устье Еланца»,

«при устьє мертвих вод», в «Чертолском Броду», в «Запорожском Гарду» та піші козаки [на човнах]. в «устьє днепрових Гирл» [10;9,10].

Форпости являли собою земляні укріплення з ровом та валом і оточені рогатками та надовбами. Іноді їх робили з двох тинів, між якими засипалась земля [2;137]. Всередині цих укріплень розміщувались казарми та конюшні. Казарми являли собою простору будівлю подібну до січових куренів без перебірок та комірок [9;91]. На форпостах та поблизу їх на підвищених місцях розміщувались три «фігури». Вони являли собою піраміди з бочок чи стовпи обкручені соломною та облиті смолою [2;137].

Для спостереження за противником на певній відстані від форпостів виставлялись «бекети». Це були спостережні пункти, за допомогою яких контролювалась приналежна до форпостів територія. Розміщувались вони на могилах чи якихось інших підвищеннях. Вони могли обладнуватись спостережними вишками та землянками. Саме так був устаткований сторожовий пост на вершині кургану біля села Світлогірського на Полтавщині [8;9]. Складались бекети з 3-4 козаків, які вели цілодобове спостереження за степом.

З метою з'єднання розкиданих постів та контролю за більшою частиною місцевості з форпостів організовувались кінні роз'їзди. Роз'їздні команди пересувались між форпостами та бекетами і контролювали ті ділянки кордону, які випадали з-під нагляду спостерігачів на бекетах.

Про появу татар бекети чи роз'їзди повідомляли на форпост. Сигналізували про наближення противника до кордонів запалювали одну фігуру, при вторгненні – дві, а при нападі на форпост – три [2;137].

З метою завчасного отримання інформації про дії противника проводились дальні роз'їзди. В ході таких роз'їздів козаки заглиблювались в степ на значні відстані і тому такі експедиції практикували під час війни [2;140]. В мирний час розвідка провадилась прикордонними старшинами, які їздили в Крим «...под приличными претекстами для сведения точности примеченных ... сумнительностей...» [1;13].

Невеликим загонам татар давали відсіч форпостні команди. Тим більше, що їх чисельність дозволяла це робити. Наприклад, в 1773 р. в гирлі Бугу знаходилось 130, а в Бубликовій балці 140 «попароконных» козаків [10;9,10]. Якщо ж сили татар були значними то проти них виступали команди з паланок чи із Січі.

Крім того, особливо на північних та східних окраїнах січових земель запорожцями практикувались їх об'їзди спеціальними командами. В ході цих об'їздів виявлялись випадки втручання сусідів в дачі Війська Запорозького. Їх незаконна господарча діяльність рішуче припинялась. Якщо зайти не переходили в підданство Війська Запорозького їх виселяли, а майно знищували. При потребі ці команди обстежували кордони, переносили межові знаки, виловлювали кримінальних злочинців [3;спр.83,143,176,287,288].

Підсумовуючи можна зазначити, що створена на Новій Січі прикордонна служба не вимагала значних витрат і була достатньо ефективною бо забезпечувала існування та розвиток Війська Запорозького, захист його земель і економічних інтересів.

Джерела та література.

1. Абросімова С.В., Мицик Ю.А. Документи з історії українського козацтва в збірці Дніпропетровського історичного музею // Південна Україна XVIII-XIX століття. Випуск-3. – Запоріжжя, 1998.
2. Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – К., 1969.
3. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Опис справ 1713-1776. – К., 1994.
4. Багалій Д.І. Історія Слобідської України. Харків, 1993.
5. Боплан Г. Опис України. – К., 1990.
6. Грушевський М. Історія України-Руси. т.VII. – К., 1995
7. Записки Манштейна о России 1727-1744.– СПб., 1875.
8. Кулатова І.Л. Старожитності козацької доби на Полтавщині // Козацькі старожитності Полтавщини. Вип.– 1. Полтава, 1993.
9. Скальковський А.О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. Дніпропетровськ,–1994.
10. ЦДА України.– Ф.229, оп. 1, спр. 325.
11. ЦДА України.– Ф.229, оп. 1, спр. 362.
12. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. Т.1. Львів, 1990.